

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar

Sulák Péter Sándor

**A kényszerkollektivizálás egyházi tapasztalattörténete
Szolnok megyében (1945-1962)**

DOKTORI (PhD) ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Történelemtudományi Doktori Iskola
A doktori iskola vezetője: Dr. Őze Sándor DSc., egyetemi tanár

Vizsgabizottság tagjai:

Dr. Ö. Kovács József DSc., a bizottság elnöke
Dr. Rigó Róbert PhD, belső opponens
Dr. Horváth Gergely Krisztián PhD, külső opponens
Dr. Gárdonyi Máté PhD, a bizottság belső tagja
Dr. Müller Rolf PhD, a bizottság külső tagja
Wirthné Dr. Diera Bernadett PhD, a bizottság titkára
Dr. Szekér Nóra PhD, a bizottság póttagja

Témavezetők:

Dr. Fejérdy András Tamás PhD
Dr. Soós Viktor Attila PhD

Budapest

2025

I. A kutatás előzményei és problémafelvetés

Noha a mezőgazdaság kényszerkollektivizálás témakörében mind a hazai, mind a kelet-európai történészsakmán belül tekintélyes mennyiségű feldolgozások születtek, e folyamat társadalomtörténeti hatásait feldolgozó munkák a magyar történetírásban viszonylag újkeletűnek mondhatók. A szovjet blokkon belül az agrárium szerkezetének hazai sajátosságokhoz való igazítási kísérleteiről, valamint a kollektivizálásnak a foglalkoztatási szektorokra gyakorolt hatásairól az elmúlt tizenöt-húsz év alatt számos kiváló monográfia és tanulmány született. Magának a kollektivizálás folyamatának alulnézeti-tapasztalattörténeti elemzéseit viszont még egyelőre nem tekinthetők kellően feltárt részterületeinek a társadalomtörténeten belül a politikai-, illetve az egyházi társadalomtörténet aldiszciplínáit tekintve. Ezen kutatások tudományos relevanciáit abban látom, hogy a gazdasági-társadalmi makrofolyamatok térség-specifikus jellemzői egyrészt egy komplexebb nagykép kialakításához is hozzásegíthetnek azt illetően: egy külföldről átvett modell bizonyíthatóan erőszakos adaptálása során hol mennyiben módosultak az eredmények a projekt eredeti célkitűzéseire képest. Emellett a legtöbbször modernizációs paradigmába ágyazott folyamatok hosszú távú eredményei mellett, a végrehajtás társadalmi árát is jobban megvilágíthatják a regionális szintű mélyfúrások. Ebben a kontextusban „az egyházat” – ebben az értelemben a hagyományos keresztény felekezeteket is társadalmi intézményként vizsgálom, mely megközelítés ezen felekezetek önmeghatározásuk egyik lehetséges dimenzióját jelenti.

Az értekezés a földbirtokstruktúra átalakításának egyházi társadalomtörténetét kutatja a „hosszú ötvenes évek” vonatkozásában – az alföldi régióon belül, a kommunista pártállam által a mezőgazdaság kollektivizálásának kiemelt területként számon tartott Szolnok megye római katolikus és református egyházközösségei vonatkozásában. A mikro- és mezoszinteken folytatott, strukturalista, szektorális megközelítésű kutatás az 1945-ös földreformtól kezdődően, az egyházi nagybirtokrendszer megszüntetésétől a

kényszerkollektivizálás teljes körű végrehajtásáig, illetve a Kádár-rendszer „szövetségi politikájának” megszilárdulásig terjedő időszakban vizsgálja az említett egyházközségeknek a kollektivizálás társadalmi programjára adott válaszreakcióit. A periodizációs határok kijelölésénél végül amiatt döntöttem az 1945-ös dátum mellett, mert bár a második világháború befejezésétől a közjogi fordulatig terjedő rövid időszak sem politikatörténeti, sem társadalomtörténeti szempontból szorosabb értelemben véve nem tartozik a kollektivizálás időszakához – ám egyháztörténeti szempontból megkerülhetetlen az 1945-ös földosztások vizsgálata. Ugyanis az egyházi nagybirtokrendszer megszüntetése nyomán állt elő az az alaphelyzet, mely megteremtette a feltételeit a lokális egyházközségek anyagi alapját és „spirituális hátországát” jelentő paraszti társadalom, illetve ezen magánbirtokok kollektivizálásával a felekezetek minden korábbinál intenzívebb egzisztenciális kiszolgáltatásának. Ennek következményei a folyamat gazdasági aspektusain túl hosszútávon – a hatvanas évektől kezdve – főként a vallásgyakorlás hétköznapjaiban, a hitéleti trendek csökkenő tendenciáiban ragadhatók meg. Kutatási eredményeim alapján azt állítom, hogy a fent említett jelenségek nem pusztán ezen gazdasági-társadalmi folyamatok „szükségserű” velejárói-következményei, hanem a mindenkori államszocialista rezsim a kollektivizálást egyházpolitikai szempontból egyfajta „harc eszköznek” tekintette, mely felgyorsítja az agrártársadalom szekularizálódásának, pontosabban laicizálódásának és végleges elvallástalanodásának folyamatait.

Ezen makrofolyamatok feltérképezéséről nézeteim szerint Szolnok megye ideális terepül szolgál: mind a Rákosi-, mind a Kádár-korszakban az alföldi nagyrégió mintaterületétől szolgált úgy az iparosítást, mint a mezőgazdaság kollektivizálását tekintve. Az 1950-es megyerendezést követően hét járásból és hét megyei jogú városból álló megye ráadásul mind földrajzilag, mind gazdasági sajátosságait, a birtokstruktúra megoszlásait, a társadalmi tagozódást és a felekezeti jellegzetességeket tekintve, a mai napig is meglehetősen heterogén területnek mondható, melynek nyomán a lokális egyházközségek részéről eltérő válaszok születtek az uniformizáló hatalmi

törekvésekre. Ez szerencsés esetben akár kiindulópontját is képezheti egy későbbi, nagyobb léptékű összehasonlító kutatás-sorozatnak.

II. Módszertani megközelítések

Az egyház társadalomtörténete. Wolfgang Schieder a vallásosság társadalomtörténetének kutatásait elválasztja a klasszikus egyháztörténeti metodológiától, amennyiben az említett megközelítés a társadalmak egyházi tagsággal bíró közösségeinek vallásosságára, illetve ezen vallásosság társadalmi viselkedésformáira, gyakorlati manifesztációira koncentrál. Az ily módon definiált „egyházi társadalom” politikai, gazdasági és kulturális helyi értékének vizsgálatára, ezek változásaira összpontosít, valamint ezen közösségek lekipásztorai által artikulált célok és érdekek világi hatóságok felé való érdekérvényesítési lehetőségeit vizsgálja. Ebből fakadóan ez a megközelítés nem elégszik meg pusztán az országos egyházpolitika megyei vagy települési szintű végrehajtásának nyomon követésével, valamint ennek társadalmi gyakorlatának a nagyképhez viszonyított sajátosságaival – hanem egy nagy tétre menő krízishelyzetben, illetve egy radikálisan változó környezetben, az egyházi társadalom vallásos magatartásának történeti formáit, társadalmi feltételeit, illetve az ezt biztosító keretek változásának dinamikáit kutatja.

Reziliencia – kulturális ellenállás. E megközelítés azt vizsgálja, hogy az egyházközösségekhez hasonló komplex rendszerek mennyire képesek előre látni, alkalmazkodni, helyreállni és tanulni súlyos fenyegetések, meglepetések és katasztrófák esetén. Ez pedig az egyházi társadalom szempontjából nagyon fontos. A második világháború után beköszöntő új geopolitikai helyzet és a hatvanas évek elejére megszilárduló „puha diktatúra” keretei közötti „hosszú ötvenes évek” rendkívül képlékeny társadalmi struktúrái, a Rákosi-korszak ingatag államhatalmának erődemonstrációi, s az ily módon központilag kijelölt, folytonosan változó cselekvési terekhez való

rugalmas igazodás képessége mind a keresztény felekezetek klérusa, mind a hívek közössége, azon belül kiemelten a paraszti társadalom számára alapvető létkérdés volt. A fentiek szellemében, a dolgozat alulnézeti-tapasztalattörténeti megközelítésben vizsgálja az adott módszerrel a kényszerkollektivizálás kapcsán az egyházi társadalom hétköznapi ellenállásának megnyilvánulási formáit: a gyakorló vallásosság erőszakmentes rezilienciájának lehetőségeit, példáit és eredményeit, s ezen formagyakorlatokon keresztül az érintett társadalmi csoportok érdekérvényesítési kísérleteit, ugyanis az ellenállási formák valós cselekvési terének horizontja a nyílt konfrontációtól a „hatalom működésének aláásását szolgáló rejtett technikákig” terjedt.

„Társadalmiasítás” – a diktatúra működtetésében való társadalmi részvétel. Az egyén a diktatórikus rendszerekben sem volt csupán a passzív tárgya a politikai uralomnak; az autoriter, de leginkább a totalitárius rendszerekkel kapcsolatban, a társadalmat illetően sokkal inkább az a modell jár nagyobb hozadékkal, mely a társadalmat mint az adott politikai akarat végrehajtóját, alakítóját, sokszorosítóját és újratermelőjét vizsgálja. Ö. Kovács József nyomán a fentebbi kifejezés egy, a diktatúra végrehajtói és a társadalom közötti formális és informális kapcsolatrendszerre utal, melybe a társadalom valamennyi rétege bevonódott – akár a propaganda mobilizáló hatásai, akár a hatósági kényszerintézkedések, akár személyes érdekek által vezérelve. Éppen ezért, a modernizációs projektként tálalt program egyházon belüli népszerűsítésének legfontosabb instrumentuma és külön vizsgálati terepe a békepapi mozgalom, melynek képviselői a papi hierarchia tagjaként egyaránt feleltek az egyház mozgásterének biztosításáért a diktatúra keretei között – de ezzel párhuzamosan igaz az az állítás is, miszerint (mint politikai testület) az egyház intézményrendszerén belül a pártállam transzmissziós szíjaként funkcionált. Ezért a kollektivizálásban való részvételük különféle színterein és megnyilvánulási formáin túl egyrészt érdemes az egyházi társadalom többi tagjának a fentiekre adott reakcióit, valamint a diktatúra egyházpolitikájának működtetésében szerepet játszó testület

részvételének háttérében meghúzódó egyéni motivációs tényezőket és döntési helyzeteket is feltárni.

A fenti elméleti módszertani megközelítések alapjául szolgáló forrásbázist elsősorban a közigazgatási- és egyházmegyei levéltárak adták. A megyei és alacsonyabb szintű tanácsi és pártszervek jelentései, az országos és megyei állami egyházigazgatás belső használatra keletkeztetett dokumentumai, az illetékes állambiztonsági hatóságok vizsgálati dossziéi képezték a legfontosabb forráscsoportot. Emellett kontroll-forrásként az esperesi kerületi gyűlések jegyzőkönyvei, az egyházlátogatási jegyzőkönyvek és a különböző felekezetű egyházközségek lokális iratanyagai mind kiváló alapanyagként szolgáltak a kollektivizálási projekt egyházi recepciójának, a határozatok végrehajtását befolyásoló formális és informális kapcsolatrendszereknek, valamint az egyéni és csoportos tapasztalattörténetek feltérképezéséhez.

A fentiekből következően a forrásfeldolgozás során érvényesített gyakorlati módszertani megközelítés elsősorban – az egyéni és csoportos érdekérvényesítési és túlélési stratégiák feltérképezése érdekében – *mikrotörténeti*, másodsorban – mivel a lokális történeti teret az általános, makroszintű folyamatok szintereként értelmezem, melynek segítségével komplex társadalmi-politikai konstrukciók egyes elemei közötti kapcsolódási pontokat is meg lehet ragadni – *strukturalista*. Emellett fontos kitérni a megye egyes tájegységeinek gazdasági-társadalmi-hitéleti paramétereit közötti különbségekre irányuló *összehasonlító* megközelítésre is.

III. A kutatások során elért eredmények

A dolgozat alapszerkezetét tekintve, metodikailag az államszocialista diktatúra keretei között működő, a vidéki egyházközségek és a mindennapi vallásgyakorlat alábbi, felekezet- és térségspecifikus kérdésköreit vizsgáltam: az *1. egyházi birtokstruktúra és az*

egyházközségek gazdasági erejének megváltozását; 2. vizsgálati léptékek szerint makro- (megye), mezo- (járás) és mikroszinten (adott település) a helyi egyházközségek és a hatalom képviselőinek formális, illetve informális kapcsolatrendszerének kölcsönhatásait; 3. a lelkeskedő papság számára adott *pasztorációs lehetőségeket a megváltozott társadalmi keretek között*; s végül, 4. a *téeszésítés által közvetett módon indukált hitéleti-szekularizációs tendenciákat*. Téziseimet a fenti négy szempontrendszer szerint foglalom össze.

1. Az 1945-ös földosztások legjellegzetesebb régióspecifikus jelensége, hogy a kedvezményezettek a kedvezőtlenebb birtokviszonyok miatt javarészt a tiszántúli részek, míg a vállalkozói középparaszti rétegek és az alacsony birtokkoncentráció miatt az erős magántulajdonosi tudat okozta konfliktusok a Jászsági Alsó- és Felsőjárás római katolikus egyházközségei esetében jelentek meg a legmarkánsabban – azonban általános tendencia volt, hogy *a földigénylő bizottságok sok helyütt a 100 holdas birtokhatár alatti részekből is magabiztosan kisajátítottak*. Az egyházi nagybirtokok 1945-ös felosztását egy hosszú távú trend, a földbirtokstruktúra radikális átalakításának egyházi társadalomtörténete szempontjából a „hosszú ötvenes évek” első lépésének tekintem. Már csak azért is, mert a földosztások nyomán egyrészt feloszlottak az egyházi nagybirtokok, másrészt pedig a negyvenes-ötvenes évek fordulójára kiépült pártállami diktatúra nehéz- és hadiipar-fejlesztést célzó tervgazdasági politikájának szüksége volt minden, mezőgazdaságból is felhasználható erőforrásra. Így a tagosítások nyomán a téeszék és állami gazdaságok növelése végett, az irreális adóterhek és beszolgáltatási kötelezettségek, valamint a kuláklisák által jelentett fenyegetés miatt *az egyházak helyi szinten igyekeztek megszabadulni az akár 1945-ben megszerzett földjeiktől is – mindkét felekezet egyházközségei döntő többségükben még az egyházi földek állami felajánlásáról szóló rendelet, tehát 1951 nyara előtt legalább egy évvel felajánlották ingatlanjaikat*. A gyülekezetek sokszor a földfelajánlásokkal sem szabadultak meg a földbirtokok adóterheitől: általános tendenciának mondható, hogy a helyi téesz a tagosítások során önkényesen használta az egyházi földeket, melyek után az

adóterhek – a földtulajdon átvételi végzésének híján – változatlanul az egyházat károsították. Az 1945/46-os földosztások hanyag telekkönyvezését a Megyei Földhivatal sem tudta minden esetben korrigálni, s ezek visszaköszöntek a földfelajánlásoknál is: a hanyag telekkönyvezés következtében sokszor több évre visszamenőleg próbálták beazonosítani az államosított egyházi ingatlant, s a valószínűleg közölt helyrajzi szám alapján, adott esetben az egyébként tehermentes római katolikus földekre írták a helyi református gyülekezet ingatlanainak adóterheit, vagy fordítva. Sokszor még a felajánlott földingatlan kataszteri holdanként számított tiszta jövedelmének megfelelő, pénzre átszámolt állami vételár sem volt egyértelmű. *A rengeteg eseti szintű probléma nem magyarázható pusztán a települési szintű közigazgatás végrehajtó szerveinek hanyagságával – ez a tendencia az egyházak szándékos gazdasági kivézetési kísérletére és végleges állami kiszolgáltatására utal.* Ennek ellenére az 1962 tavaszán-nyarán keletkezett egyházügyi főelőadói jelentések visszamenőlegesen – a kollektivizálás teljeskörű végrehajtásával egyidejűleg, *1961 tavaszán eszközölt 20 %-os államsegély-csökkentés ellenére – az egyházközségek mégis a megélt anyagi áldozatvállalás képét mutatták.* Szolnok megye viszonylatában, a kollektivizálás lokális egyházközségekre gyakorolt gazdasági hatásait illetően kijelenthető, hogy az említett folyamat a pártállami szándékokkal ellentétben, az okozott károk ellenére nem jelentett az egyházak számára azonnali „halálos csapást.”

2. Az 1948 nyaratól kezdődő, immár *leplezetlenül offenzív egyházpolitika ellenére sem jelenthető ki, hogy* – jelen esetben a tévesítéshez kapcsolódóan – *akár csak egy közigazgatási megyén belül is egyöntetűen viszonyultak volna a felekezetekhez a funkcionáriusok.* Az irreális tervszámok teljesítési kényszerének lázában égő, meglehetősen alulképzett káderállománnyal rendelkező pártbizottságok gyakran rá voltak utalva a helyi lelkipásztor segítségére; anélkül, hogy ez ne eredményezze ezen pártszerveken belül az egyházak további befolyás-növekedését, mely tendencia főleg a már említett Jászapáti, Jászberényi és Szolnoki járásokra volt jellemző. A tiszamenti, s főleg a nagykunsági részekre – főleg a

református többségű, s politikai szempontból kiemelt jelentőségű „téesz-városokra” – a helyi pártvezetésnek az egyházzal szembeni dogmatikus elzárkózása, vagy az irántuk tanúsított nyílt ellenségesség figyelhető meg. E jellegzetességek végigkísérték a téeszítés valamennyi hullámát, így e tendenciák a Kádár-rendszer korai szakaszában is megfigyelhetők. *A fentiek mellett még az a kép rajzolódik ki az egyházközségek foglalkoztatási és társadalmi rétegek szerinti tagozódásának vizsgálata során, hogy a rezsim által sugalmazott képpel szemben korántsem voltak a kulákoknak nevezett módos parasztagdák ezen testületekben felülreprezentáltak.* Alacsony számarányuk mellett esetenként befolyásos pozíciókban nagyobb eséllyel fordultak elő a nagykunsági református presbitériumokban, de ez sem tekinthető kizárólagos tendenciának – többségükben a falusi értelmiség mellett inkább azon szegény-, s főleg középparasztok foglaltak helyet, akikre a mindenkori rezsim elsődleges társadalmi legitimációs bázisaként hivatkozott.

Ugyanez a kettősség figyelhető meg a békepapi mozgalom részéről is, a pártállam helyi képviselőihez fűződő kapcsolatait tekintve. *A jászsági régió és a Szolnoki járás esetében a városi és községi hatóságok egy diktatúra kereteihez képest meglepően nagy teret engedtek a békepapoknak a közösségi élet formálásában.* Fenti körülményekben a jász vidékek tradicionális katolicizmusa mellett ezúton is nagy szerepet játszott az azonnali eredményeket hajszoló tervutasításos logika és a meglévő káderállomány hiányos kompetenciája. Ezek megvallása természetesen a rendszer működésképtelenségének elismerését jelentette volna, így a problémákat taglaló jelentések visszatérő motívumaiként a „békepapok túlszerepeltetésével” az „éberség elalvásának veszélye” jelent meg. A fenti területeken a békepapi választmány tagsága szószéki prédikációk keretében, sajtónyilatkozatokban, vagy akár a gyülekezethez tartozó családoknál tett személyes látogatások nyomán aktívan közreműködött. Noha sok esetben találkoztak ellenszenvvel a hívek részéről, a Rákosi-korszakban a hitoktatásra jelentkeztettek relatíve megyei szinten legmagasabb arányszámú területek szinte mindegyike békepapok által uralt „kulcspozíció” volt, mely árnyalja

az őket övező, egyöntetű ellenérzésről tanúskodó képet. A békepapok egy része hajlandó volt a helyi hatalom képviselőivel kötött eme kompromisszumra a megváltozott társadalmi viszonyok között, s az egyházi élet folytonossága végett hitéleti befolyásának, kapcsolatrendszerének a felhasználásával – amellett, hogy ez a helyi tanácsai potentátok és egyes papok között túlságosan informális kapcsolatok kiépítésére adott lehetőséget a papok részére a megyei pártbizottság szemében, s emiatt ez az együttműködés már túl volt a központilag engedélyezett kereteken. *A kisszámú, passzív békepapság és a nem pusztán elzárkózó, hanem az önkényes túlkapásokat gyakran alkalmazó helyi hatalom közötti határvonalak sokkal statikusabbak voltak a Tiszától nyugatra eső területekhez képest.* Ez ugyan kevesebb problémát jelentett a megyei bizottságnak, ám a vonatkozó, központi politikai akaratnak mégsem felelt meg maradéktalanul, tekintve, hogy eltekintve a helyi párt- és tanácsai szervek minimális próbálkozásokat tettek a tévesztés prédikációk útján való népszerűsítésének ügyében, melyhez némi, a papság felé teendő minimálisan nagyvonalú gesztusokra lett volna szükség. *A Kádár-rendszer korai időszakában az egyházak társadalmi hatásával úgyszintén számolt a rezsim, ám a végrehajtás lokális szintű problémái miatt – kijelenthető, hogy a kényszerkollektívizálás országos történetének viszonylatában a békepapok felhasználása nem volt döntő jelentőségű.* Az egyházi ellenállást és együttműködést befolyásoló tényezőket tekintve persze egyáltalán nem közömbösek az adott felekezeti, egyházszervezeti sajátosságok mellett a felettes egyházkerületi főhatóság kormányzati stílusa sem. Míg a református egyház esetében egyértelmű volt a helyzet, amennyiben a Tiszántúli Egyházkerület világi főgondnoka, Erdei Ferenc képében a pártállami egyházpolitika a végrehajtás szintjén közvetlenül tudott érvényesülni, szélsőségesen kiszolgáltatta a nagykunsági gyülekezeteket és lelkészeiket – addig római katolikus oldalról differenciáltabb kép rajzolódik ki. A megyei békepapi bizottságok 1958-as újjászervezésének felgyorsítása, illetve a forradalom leverését követően, a Rákosi-korszakban tapasztaltakhoz képest a választmány működésének hatékonyabbá tétele érdekében Brezanóczy Pál egri érseki helynök igyekezett a kulcspozícióként számon tartott plébániákra „együttműködésre hajlamos, haladó” és

magasan kvalifikált lelkipásztorokat helyezni. Váci oldalról viszont a Szolnoki Espereskerület főplébániáját Kovács Vince püspöki helynök szándékosan betöltetlenül hagyta, ami miatt a megyei egyháziügyi főelőadónak nem volt lehetősége közvetlen befolyása alá vonni az espereskerületet személyi kérdésekben, sőt, legtöbbször mindig egy lépéssel le volt maradva a váci aula diszpozíciós lépéseit illetően. Egzisztenciális kötöttségeik és egyházszerkezeti adottságaik nyomán a Nagykunsági és a Délpesti Egyházmegyék református lelkipásztorai sokkal inkább szervesültek a laikus társadalom részeként, mint a cölebsz katolikus papság – ez a körülmény oldja fel azt a látszólagos ellentmondást, hogy közülük kerültek ki akár a „társadalmi szervezetek” tagjai, de ugyanakkor a forradalom alatt a munkástanácsokban is sokkal felülreprezentáltakabbak, s egyszersmind aktívabbak is voltak római katolikus társaiknál.

A lelkipásztoroknak a téészek felosztásában játszott, vélt és valós 1956-os forradalmi szerepvállalásainak helyi szintű megoszlását tekintve szembeűnő, hogy Kunszentmártoni járás, a Tiszafűredi járás és a Tiszántűl (Törökszentmiklósi járás, de egyes nagykunsági városok is) – tehát zömmel a református dominanciájú területek voltak érintettek. Ezekon a területeken általában kedvezőtlenebb minőségű földek voltak, s a rosszul működő téészek közül – főleg az ötvenes évek elejétől nyűjtott hitelek terhei miatt – rengeteg felosztott. A korábbi évek meghurcoltatásai miatt felgerjedt közhangulat konszolidálása végett főleg ezeken a területeken érezték a lelkipásztorok szükségesnek a személyes szerep- és társadalmi felelősségvállalást. A színkatolikus, vállalkozó, módos- és középparaszi múltra visszatekintő Jászságban viszont – ahol a megyében a legkevesebb téészt sikerűlt megszervezni – egyáltalán nem vett részt az alsópapság a forradalom helyi szintű eseményeiben. A forradalom megyei folyamataiba a római katolikus papság zöme szemmel láthatóan sem kapcsolódott be aktívan – javaslataik a helyi pártállami hatóságok felé a Rákosi-korszak alatt tapasztalt hitéleti jogsértések korrekciójára szorítkozott, vagy még csak arra sem. A főleg a Szolnoki járáshoz köthető telepűlések sem utalnak arra, hogy a Váci Egyházmegye részéről tett bárminemű püspöki nyilatkozatok

bátorították volna az alsópapságot a forradalmi bizottságokban való részvételre. *A református lelkészek viszont – a szigorú hierarchiához igazodó plébánosokkal szemben – sokkal intenzívebben kötődtek a többnyire módosabb gazdákból, falusi értelmiségiekből és kisiparosokból álló presbitériumokhoz, s az egzisztenciális kiszolgáltatottságaik miatt, híveiken keresztül kénytelenek voltak intenzívebben szervesülni a helyi közélet fórumaiban. Emiatt voltak a „békemunka” fórumain aktívabbak; de ugyanezen okokból vettek részt megye-szerte –s gyaníthatóan országszerte – nagyobb számban, intenzívebb szerepet vállalva a forradalom helyi szintű eseményeiben is. Így a forradalom leverését követő megtorlások – illetve a békepapi mozgalom újjászervezése során a protestáns békebizottságok megalakítása terén is – nagyobb számarányban érintették a Szolnok megyei református lelkészeket.*

3. *A kérdéskört illetően mindenképpen szükséges felülvizsgálni a klérus magatartásának „együtműködők-semlegesek-ellenállók” átpolitizált, sematikus, államszocialista felosztását – ez a nézőpont a diktatúrában létező egyház kapcsán általában vissza szokott köszönni a történetírásban is. A nagyüzemi gazdaságok jelentette változó munkaformák, a kampányszerű, erőltetett munkaversenyek, külön a békepapok számára a téeszésítés teologizáló népszerűsítésének valláserkölcsei és módszertani problémái, vagy éppen a társadalom egy részén belül a fentiekre adott reakcióként jelentkezett elvándorlás a lelkipásztorokat az evangelizáció újabb, hatékonyabb formái, a „pasztorációs rejtekutak” felé fordították. A keresztény felekezetek alapításuktól fogva változatlan missziós céljainak követése érdekében, az igehirdetés eszközeit tekintve az egyre keményedő politikai klíma körülményeihez való rugalmas igazodás egy bizonyos, addig bevett eszköze nagyon gyorsan átminősülhetett rendszerellenes cselekedetté, annak ellenére, hogy az adott eszközök messze nem az említett rendszerrel szemben születtek. Ezek a jelenségek megnyilvánulnak a nagykunsági református lelkészek téesztagságában, a munka közbeni illegális evangelizációban, a mezőgazdasági tervidőszakokat rugalmasan megkerülő katolikus búcsújáró ünnepekben, s általában véve az egyházközségek tagjait*

egyformán csapásként érintő, az adott szituációban még kilátástalannak tűnő történelmi szituáció terheinek a gyülekezet tagjai közötti megoszlásában. A fentiekre vonatkozóan tipikus magatartásformákként tartották számon a dacos elzárkózást, a papi pálya elhagyását, a nyílt téesz-ellenes agitációt, a vallásosság hagyományos tereinek ápolása kapcsán pedig a „mobilizált pasztorációt” – ezen belül főleg a földrajzi lehetőségek kihasználásával a pártállami hatóságok által elhanyagolt tanyai külterületek hitéletének szervezését. *Am problémát jelenthet, hogy az adott lelkipásztorok a téeszítés utolsó hullámára vonatkozóan, az államhatalom által használt „reakciósság” definíciója nincs teljes átfedésben a pap vagy lelkész kollektívizálással szemben kifejtett rejtett vagy nyílt, de mindenképpen tényleges ellenállási formáival. A párt- és tanácsi szervek kádérállománya, s így a kádári „szövetségi politika” gyakorlati végrehajtásának társadalmi tapasztalatai jottányit sem változtak a Rákosi-korszakhoz képest.* Ugyanakkor pont emiatt, a helyi kádereknek a klérus „reakciós” kategóriába sorolásánál – a téeszítéssel szembeni konkrét, tényleges klerikális szembenállás kapcsán – zavart okozott a lelkipásztorok 1956-os események tükrében való megítélése. Vagyis, az akkori vélt vagy valós szerepvállalásuk fényében ítélték meg a párttitkárok és tanácselnökök – s időnként maga az egyházügyi főelőadó is – a lelkipásztorok téeszítés során tanúsított magatartásait és tevékenységeit. A mérleg megvonásánál a kutató dolgát visszamenőlegesen megnehezíti a tény, hogy a felekezeteknek a téeszítés során tanúsított magatartásának felméréséről szóló munkaterv kapcsán már a járási szintű pártszervek többsége sem értette, mi a feladata, s ez a tanácsok munkájára is hatással volt. Emiatt számos „semleges” pap kaphatta meg a „reakcióssok” bélyegét, és fordítva; sőt, mint láthattuk, a tanácsi szervek által tanúsított durva magatartás akár „haladókat” is tehetett minimum „semlegesekké”, rosszabb esetben „reakcióssokká.” *Pedig a lelkipásztorokra a téeszítést követő pasztorációs lehetőségeik szempontjából nem az 1956-os szerepvállalásaik következményei voltak a legnagyobb hatással – hanem a téeszítés érdekében kifejtett pasztorációra adott lokális egyházközségi reakciók.*

A Kádár-rendszer kapcsán, a forradalom idején intenzíven megnyilvánuló egyházi ellenállás 1957–1958-at követő, látványos alábbhagyásának okaként általában a brutálisan levert forradalom tapasztalatát, illetve emlékezetét nevezik meg – elhanyagolva az 1950-es, '60-as évek fordulójának egyik legjelentősebb ösztársadalmi szintű eseményének, a kollektivizálás teljes körű és végleges végrehajtásának hatásait. *Az együttműködés, tartózkodás és ellenállás dimenzióit ez esetben is döntő mértékben befolyásolták az adott térség gazdasági, infrastrukturális és felekezeti attribútumai. Így adott esetben, szemben például a Jászsággal vagy a Szolnoki járással, a tiszántúli részeken, illetve a Tiszafüredi járásban a nagyszámú szegényparasztság és a kevés munkalehetőség miatt a lelkipásztor belépésre biztatása az adott gyülekezet szemében nem feltétlenül járt együtt személye presztízsveszteségével, s a hitéleti tendenciákra negatív hatással – sőt, így adott esetben az „agitáció hevében elkerülhették” verbális presszió, vagy a fizikai erőszak lehetőségeit is rendelkező, módos, redemptus középparasztság, ha kellett, a saját lelkipásztorával is szembement. S mivel az egyházközségek tagjai már két ízben is átérték a téeszék felbomlását, valamint ehhez kötődően a helyi autoritások módszerei az ötvenes évek tapasztalataitól számottevően nem tértek el, ezért ezen közösségek többségében az ellenállás nyíltabb formáit választó lelkipásztorokkal voltak lojálisabbak.* Azért egy alapvető különbségként fontos megemlíteni a Kádár-rendszer kapcsán, hogy a korábbi eszközöktől eltérően, az addig elutasított, egykori kuláknak minősített gazdákat – akik időnként valóban egyháztanácsai képviselőtestületi, vagy presbitériumi tagok, adott esetben elnökök is voltak – próbálták első körben „megnyerni a téeszésítés ügyének”, ezáltal remélve, hogy ezen gazdák tekintélye a helyi gazdatársadalom beleegyezését is kivívja. Ami pedig az egyházközségek társadalmainak további egzisztenciális lehetőségeit illeti, a felosztatott szerzetesrendek egykori tagjainak további állambiztonsági megfigyelése, s a pedagógusi pálya szigorúbb materialista szellemű megkötöttsége ellenére azt láthattuk, hogy a téeszésítés teljes körű végrehajtása megyei szinten sem okozott a belépni kényszerült hívek körében robbanásszerű laicizálódást – sőt,

a kádári alku szellemében, amennyiben az illető „vallásossága nem befolyásolja munkateljesítményét”, akár békén is hagyták. Az egyház vidéki társadalmának mindennapi konfliktusmezői és autonómatörekvései immáron a téészek világán belül folytatódott.

4. Az iparosítás és téészesítés nyomán, a radikálisan átalakuló munkaformák és hagyományos szokásrend kapcsán szükséges elsöként kitérni a vallásosság nyilvános tereire és az egyházi ünnepekre. *Egy adott történelmi szituációban a rendelkezésre álló káderállomány, illetve az egyes közigazgatási szintek és szaktárcák közötti kapcsolat minősége, a helyi állami- illetve pártelit és a lelkipásztor személyes nexusa, valamint a földrajzi és infrastrukturális kihívások miatt, a látszólag teljes mértékben centralizált központi apparátus egységes működésének feltételezése illuzórikus. Ehelyett az adott lokális milión belül a központi elvárások valós vagy vélt szándékait kitapogatni igyekezték, sokszor önkényes és egyéni eljárások útján érvényesítette akarátát a helyi hatalom.* A vallási kulturális tradíció deszakralizálásának egyik fontos eleme a vallásosság nyilvános tereinek a templom falai közé való visszazoritása, ezzel párhuzamosan pedig a diktatúra intézményesített formáinak ritualizálása volt. Mivel megyeszte számos helyen 1954 óta nem volt bérmálás, így a római katolikus hitokttatók már a forradalmat követő általános hitéleti fellendülést kihasználva, az erre való felkészülésre helyezték a fő hangsúlyt 1957-től kezdve – ez a Szolnoki és Törökszentmiklósi, valamint a két járszági járásról is elmondható. A református hitokttatók hasonló okokból a konfirmációra való felkészítések több évre visszamenő restanciáit igyekeztek pótolni, s adott esetben az iskolai hitokttatás alacsony részvételi száma sem jelentett ebben áthatolthatlan akadályokat, amint az a Kunhegyesi járás esetében tapasztalható volt.

A problémakör tekintetében viszont kijelenthető, hogy mind a pártállam, mind a lokális egyházi társadalom tekintetében az igazi törésvonalat az ifjúságpasztoráció és az iskolai hitokttatás jelentette. Kijelenthető, hogy a közvetlen erőszak formái önmagukban nem járultak hozzá a vallásosság téervesztésének felgyorsításához. A

közvetett, adminisztratív jellegű, strukturális erőszak annál meghatározóbb tényező volt. Ehhez kapcsolódóan a legfontosabb a dolgozat során sokszor idézett „lemorzsolás” terminusának tisztázása: hivatalos jogszabály útján jóváhagyott, s az adott jogszabály feltételeinek eleget tett tanulói csoportok hatósági úton történő, szisztematikus szétbomlasztása. Ezen a téren az „új szakasz” alig másfél éves időszaka sem hozott a helyi egyházközségek életében érdemi, pozitív változást. Ezt felekezettől függetlenül egyformán megszenvedték, ugyanakkor a fentiekhez hozzátartozik, hogy az 1951 márciusától sorozatosan „létesült termelőszövetkezeti városok” esetében kiemelt presztízkérdésként kezelték a hitélet formáinak visszaszorítását is, melyet az elszigetelt, egzisztenciálisan kiszolgáltatottabb nagykunsági református gyülekezetekkel szemben hamarabb érvényesíthettek – míg a Jászságban a vállalkozó, katolikus redemptus középparasztokkal szemben inkább elhúzódtak a pártállam helyi képviselői által vívott „csendes ütközetek.” Összességében megállapítható, hogy – rendkívül nagy intenzitása ellenére – amint a tévesítés első nagy rohamának eredményei nem váltották be a párt reményeit, ugyanúgy ezen projekt közvetett szekularizáló hatásai is elmaradtak. Továbbá hangsúlyozandó, hogy *az egyházpolitikai eszközök részleges sztálinista restaurációja egybeesett a kollektivizálási kampányok utolsó nagy rohamával. Kutatói szempontból fontos annak a ténynek a szem előtt tartása és kutatói vizsgálat alá vonása, hogy az intenzitását tekintve megközelítőleg egyenes arányban, a beléptetési kampány mellett, illetve azzal egyidőben folyt egy „kiléptetési kampány” is. Noha mértékét tekintve azért nem, de lényegét tekintve mindkettőnek közös eleme a kampányszerűség és a szervezett erőszak jelenlétének problematikája, melyek ugyanazon kényszermodernizációs paradigmába ágyazott, osztársadalmi szintű, nagyívű ideológiai vállalkozás: a vidéki életvilágok szovjetizálásának részét képezték.* Megyeszerte az is általánosnak tekinthető tendencia, hogy a levert forradalom utáni, egész társadalmat sújtó represszió negatív hatásai nem tükröződtek különösebben a népmozgalmi adatokban, sőt – a hitoktatásra jelentkezettek, valamint a húsvéti és úrnap körmeneteken résztvevők száma megközelítette az ötvenes évek elejének adatait. A hitoktatás

statisztikai adatait tekintve, önmagában még maga a kollektivizálás is egyenletes, de mérsékelt csökkenést mutatott, egészen 1961-ig: a végrehajtott kollektivizálás, a nagyüzemi munkaformák által indukált gazdasági-társadalmi folyamatok, s azok közvetett, negatív hitéleti hatásai azonban látványosan tükröződtek. Ami a térség-specifikus jellemzőket illeti, a Tiszazugban, de főleg a Jászságban általános jellemzőként, a tanyai külterületeknél volt tapasztalható a legnagyobb arányban hittanjelentkezés. A földrajzi tényezők is meghatározóak lehetnek a hitéleti tendenciák kapcsán: a Tiszafüredi járást illetően az egri érseki központ közelsége, s az érseki aula számára megbízható papok esperesi pozícióba kerülése is számíthatott. Ez azonban nem kizárólagos szempont: annak ellenére, hogy mind római katolikus, mind református oldalról esperesi központ, a Törökszentmiklósi járáson – s magán a városon – ez nem segített. Megkockáztatható, hogy a térszesítés szempontjából a pártállam számára Törökszentmiklós fontosabb terület volt. Az elvállaltalanodás tendenciáit tekintve a Szolnokhoz és Törökszentmiklóshoz hasonló, iparosodottabb városoknál értelemszerűen jobban érvényesültek az említett tendenciák. Ám nagyvárosok esetében ez a tendencia sem feltétlenül kizárólagos: Jászberény markáns kivételt képez Szolnokhoz, Törökszentmiklóshoz és a „técsz-városokhoz” képest. A családi otthonokba visszavonult, aktív hitéleti nevelés arról tanúskodik, hogy a térség vallási-hitbuzgalmi tradíciói nem pusztán a világi hatóságokkal szemben, de olykor még a lelkipásztori megerősítés hiányában is működtek. Ami a Nagykunságot – főleg a técszesítés szempontjából mintaterületként tekintett városokat – illeti, a lokális egyházközségek ellehetetlenítése terén az 1956-ot megelőző időszakhoz hasonlóan változatlan tendencia volt tapasztalható, ahogy a helyi pártelit egyházképe, s a jelentésekből tükröződő szemantikai formulák sem változtak a Rákosi-korszakban megismertekhez képest. *Általánosságban Szolnok megye kapcsán megállapítható, hogy az ifjúságpasztoráció drasztikus korlátozásában a técszesítés nem okozott sem gazdaságilag, sem hitéleti szempontból végzetes és azonnali csapást. Az ötvenes-hatvanas évek fordulójától kezdve már jelentősen csökkenő iskolai hitoktatás arányszámai önmagukban nem bizonyítják a vallásosság visszaszorulását: a templomi katekézis-*

foglalkozásoknak a rendszerlegitimációs célból adott lehetősége pusztán ezen arányszámok „átcsoportosítását” jelentette. Az egyházi szertartások „társadalmi verzióinak” elterjedése ekkor még váratott magára – ám az tagadhatatlan, hogy amennyiben a vizsgált időszakban nem is, ám a Kádár-rendszer „gulyáskommunizmusként” számon tartott időszakára, a népmozgalmi adatok mutatóit tekintve tagadhatatlanul beértek a „hosszú ötvenes évek” vetései.

IV. Az értekezés témakörét érintő publikációk jegyzéke

- Monográfia:

Szigorúan ellenőrzött vallásszabadság a Jászkunságban. A kádári egyházpolitika Szolnok megyében (1956-1964), Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest-Szeged, 2015.

- Tanulmányok:

„A tévesz-mozgalom egy csodás bívópatak, mely tóvá alakul!” A kényszerkollektivizálás békepapi recepciója Szolnok megyében (1959-1962), In: Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvenes években 2., (Magyar vidék a 20. században 3.), (Szerk: Horváth Gergely Krisztián), Budapest, MTA BTK – NEB Vidéktörténeti Témacsoport, 2019 381-419.

„A mezőgazdaság átszervezésére megértek a társadalmi feltételek. Ezt az egyháznak is be kell látnia!” Az „egyházi reakció” a kollektivizálás alatt Szolnok megyében (1959-1962), In: „Múlt nélkül nincs jövő.” Doktorandusz-konferenciák 2019-2020. (Szerk.: Bank Barbara – Berek Patrícia – Domján Dániel – J. Újváry Zsuzsanna), Budapest, Szent István Társulat, 2022, 205-230.

„Az Úr adta, a nép elvette.” *Betekintés a földosztás egyháztörténeti vonatkozásai*ba Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében (1945-1948), In: Zounuk. A Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára évkönyve 36. (Szerk: Csöngé Attila – Szabóné Maslowski Madlen), Szolnok, Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára, 2022, 117-144.

A kényszerkollektivizálás következményei az egyházközségek gazdasági életére és infrastruktúrájára Szolnok megyében (1959-1962), In: Sipos József-émlékkötet. Tanulmányok (Szerk.: Deák Ágnes – Juhász Krisztina – Marton Gellért Ernő), Fontes et Libri, SZTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék, Szeged, 2023, 191-198.

„A mi feladatunk a Tsz-ek keresztvíz alá tartása.” *A Szolnok megyei papi békebizottság együttműködési stratégiái a kényszerkollektivizálás korai szakaszában (1950-1956)*, In: Korall Társadalomtörténeti Folyóirat (Szerk.: Bódy Zsombor – Granasztói Péter), 24. évf. (2023) 94. sz. 92-113.

„We're not forced to do it, we just do it for fun.” *The Changes of Religious Trends in Szolnok County during the Full Implementation of Forced Collectivisation (1959-1962)*, In: Korszakokról korszerűen: A 2022. április 29/30-án megrendezett Modernkortörténeti Doktorandusz Konferencia tanulmányai II. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete (megjelenés alatt)

„Methodological approaches to the ecclesiastical social history of forced collectivization : conceptual frameworks”, In: *Belvedere Meridionale*, 36. évf. (2024) 4. sz. 100-112.

- Recenziók:

A bőség kosarából egyaránt senkinek sem jut, In: újkor.hu. A velünk élő történelem (2020.04.21.) Az ismertett kötet adatai: *Magyar dúlás. Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról*. [Szerk.: Galambos

István – Horváth Gergely Krisztián, (Magyar vidék a 20. században 4., Sorozatszerk.: Fodor Pál, Horváth Gergely Krisztián, Kiss Réka, Ö. Kovács József)], Budapest, MTA BTK – NEB, 2019. <https://ujkor.hu/content/boseg-kosarabol-egyarant-senkinnek-sem-jut> (utolsó letöltés: 2024.04.17.)

- Kutatási témához kapcsolódó ismeretterjesztő cikkek:

Az apparátus gépezete munka közben. Az Állami Egyháziügyi Hivatal részvétele a kényszerkollektivizálásban, In: újkor.hu. A velünk élő történelem (2021.05.30) <https://ujkor.hu/content/az-allami-egyhaziugyi-hivatal-reszvetele-kenyszerkollektivizalasban> (utolsó letöltés: 2024.04.17.)

„Anyagiakban szegényebbek, lelkiükben gazdagabbak leszünk.” A Magyar Katolikus Egyház birtokainak felosztása 1945-ben, In: újkor.hu. A velünk élő történelem (2023.03.17) <https://ujkor.hu/content/anyagiakban-szegenyebbek-lelkiukben-gazdagabbak-leszunk-a-magyar-katolikus-egyhaziugyi-birtokainak-felosztasa-1945-ben> (utolsó letöltés: 2024.04.17.)